

Protože je obvyklé vyslovit díky svým milým kolegům, chci tomu učinit zadost.

Proto budiž poděkováno všem, kteří mně byli nápomocni při výzkumech v rolích konverzačních partnerů, zprostředkovatelů, pijáků, hostitelů, poradců, ochránců a jiných.

Jmenovitě děkuji mému příteli Hubertovi Ch. Ehaltovi, který mě přiměl k tomu, abych se znovu zabýval Homérovou Odysseou.

Roland Girtler

Úvodní myšlenky o „okrajových kulturách“ a „neslušnosti“

Tato kniha se zabývá lidmi, kteří společně vytváří takzvané okrajové skupiny nebo kultury za účelem někdy velmi troufalého jednání. Jednání, které „dobrý občan“ pocituje a označuje jako kriminální, zhýralé, vulgární, sprosté nebo prostě „neslušné“. Toto „neslušné“ chování sahá od aktivit kriminálních okrajových skupin, jako jsou pašeráci a pytláci, porušující formální zákony, až po způsob života bezdomovců, sektářů a fotbalových fanoušků.

Výraz „neslušnost“ zahrnuje jmenovitě každé jednání, které je postihováno buďto trestně nebo pouze pohrdáním, zatímco „odchylné“ jednání je často ignorováno. Například, když se hodný manžel pustí do milostného dobrodružství a jeho přátelé o tom zarytě mlčí. Jednání tohoto pána je pouze „odchylné“ do té míry, že porušuje slib věrnosti, který s radostí skládal v den svatby. Nejde ale o „neslušné“ jednání, jak jej chápou já, neboť kromě své ženy se nemusí obávat žádných sankcí.

Oproti v sociologii obvyklému pojmu „odchylka“, který je příliš nejasný a obsáhlý, poukazuje slovo „neslušnost“ na to, že lidé jako zloději, prostitutky nebo sektáři porušují důležité společenské normy. Jak už jsem řekl, odchylným může být každý, jako například cyklista, jedoucí v jednosměrce, ale neznamená to, že je zároveň „neslušný“.

„Odchylné jednání“ je tedy pojem velmi obecný a nic neříkající.

Ve smyslu této knihy používali slovo „neslušný“ i staří autoři. Jistý Hanns Friedrich von Fleming označuje ve své práci „Dokonalý německý voják“ z roku 1726 za „neslušné“ ty vojáky, kteří se oddávají „kurvení“ (cit. podle J. a W. Grimmů, 1936, s. 162).

Fleming zde evidentně poukazuje na neuspořádaný život vojáků, kteří měli u tehdejších sedláků a měšťanů dosti špatnou pověst. Také oni vytvořili něco jako vlastní „okrajovou kulturu neslušnosti“.

„Neslušnost“ tedy popuzuje nejen „řádné“ občany, ale také pokrytce, kteří se ji snaží trestat.

Chci se zde zaměřit na ty skupiny, ve kterých se „neslušnost“ pěstuje a které stojí mimo „spořádanou společnost“. Pojem „skupina“ chápu velmi široce, a to jako určitý počet lidí, které spojují společné zájmy, životní přístupy, symboly, charakteristická řeč, zvláštní oděv nebo rituály. Uvádím-li zde i spořádané a zbožné vystěhovalce v Sedmíhradsku, pak ne pro jejich kriminální jednání, ale proto, že v katolickém Rakousku osmnáctého století byli jako protestanti Marií Terezií považováni za strašné zločince. A jako takoví byli vyhnáni do Sedmíhradska v Rumunsku. Tam žijí dodnes jako okrajová kultura, s nepřátelskou skepsí přezíraná orgány veřejné moci.

Kultura a okrajová kultura

Pojem společnosti chápu velmi široce. Mohou to být obyvatelé jednoho státu, města nebo vesnice, kteří jsou navzájem v bytí i jen povrchním kontaktu, a proto je jako celek můžeme označit za společnost. Ta vytváří pak něco jako kulturu, ke které patří společná řeč a vlastní sociální normy.

Existence okrajových kultur dokazuje nejen rozmanitost lidského života a také to, že lidské společnosti netvoří celistvá uspořádání. Skládají se z množství skupin, jež mají vlastní kultury se zvláštní symbolikou, jako je například tajná řeč vědců, typické oděvy a rituály, jako třeba bojové popěvky fotbalových fanoušků.

Některé společenské skupiny jsou velmi uznávané – například jeptišky. Existují také skupiny, na které tak zvaná „většina“, reprezentovaná „řádným občanem“, pohlíží jako na neslušné, úskočné, zlotrovatelé, kriminální, jednoduše „zlé“. Tyto stigmatizované a „odlišné“ skupiny nebo kultury budou dále označovány jako okrajové skupiny nebo kultury. Každý člověk může patřit současně do několika skupin; týž člověk může být členem katolické modlitební skupiny a zároveň se účastnit mysteriózních sexuálních praktik v tajných kroužcích.

Spektrum okrajových kultur je velmi široké. Existují takové, které porušují zákonné normy, jako například bandy směhlých lupičů nebo pilných pašeráků. Dále pak takové, které pouze veřejně porušují obecná pravidla slušnosti, jako například ti přátelští pánové, kteří postávají po městě a hlaholíce popíjí pivo, žebrají a obtěžují kolemjdoucí. Tato kniha se vztahuje právě na tyto kultury zločinu a „neslušnosti“. Právem je lze označit za „okrajové skupiny“ nebo „kultury“.

I ve vztahu ke státní moci existují různé typy okrajových kultur; některé si kladou za cíl celospolečenskou působnost a jejich členové požívají nejvyšší vážnosti. Myslím tím různé pašerácké bandy ve stylu mafie.

Pro mé závěry je podstatná skutečnost, že okrajové kultury mají své vlastní symboly, rituály a „pravdy“, což jsou hlavní atributy kultury obecně.

Při popisu okrajových kultur je mým úkolem poukázat také na jejich historické tradice, které někdy sahají i daleko do středověku. Problém „běžného“ sociologa spočívá v tom, že dělá, jako by vše, čím se zabývá, bylo ahistorické.

Používám-li zde pojmu „okrajová kultura“, jsem si vědom jeho velké problematičnosti. Vědomě nepoužívám pojem „subkultura“, protože slovo „sub“ poukazuje na „nízké“ společenské postavení dané kultury.

Termín „okraj“ mě připadá vhodnější, neboť lidé, náležející do „neslušných“ kultur, jsou často schopni získat velké uznání, jako například pytláci nebo majitelé „bordelů“. Proto nemusí být hned označeni za příslušníky „subkultury“. Co ale vlastně znamená „okraj“ společnosti?

Myslím si, že skoro každý člověk náleží do nějaké skupiny, kterou je možno zařadit na „okraj“ společnosti, ať už je to sekta, studentský spolek nebo skupina veselých alkoholiků, kteří jsou v „normálním“ životě dobrými úředníky. V rámci kultury jako celku (například státu) existuje nespočet menších kultur a některé z nich jsou prostě outsidersy.

Společnosti jsou proto v tomto smyslu multikulturní a rozmanité, což, jak se zdá, většina moderních sociologů popř. kulturologů přechází.

Nechceme si připustit, že i v našem světě existují skupiny, popř. okrajové kultury, které nám mohou být cizí. Proto je podle mého názoru nutné

přiblížit se těmto světům z etnologického hlediska (k tomu viz také R. König 1984). Na základě těchto úvah lze tvrdit následující: vymýšlí-li lidé společné nápady a praktiky, které mají tendenci směřovat proti celé společnosti, pak je možno mluvit o okrajové kultuře³.

Podstatné je, že tyto lidi spojují způsoby jednání a používání specifických symbolů. Bez znalosti těchto symbolů, především řeči, není možné efektivní jednání v žádné kultuře. Pro vědce je proto nezbytné vypořádat se s řečí té které kultury, zvláště má-li co do činění se zločinci. Má-li mít daná studie nějakou cenu, musí vědec pochopit také strategie, jimiž se příslušníci okrajových kultur snaží získat vnější důstojnost. Tato tematika je v současné literatuře zřídka zohledňována.

Důležitost akceptace vlastní osobnosti příslušníků degradovaných okrajových kultur jsem pochopil, když jsem navázal kontakt s jednou Rómkou. Pomáhala mně při výzkumu, týkajícím se pašeráků. Jako výraz díky jsem jí věnoval úspěšnou knihu jedné kolegyně o „vesnických cikánech“. Po nějaké době jsem jí zavolał a zeptal se, jestli se jí líbila. Odpověděla, že ta studie byla dobře napsaná a že se z ní člověk mohl o cikánech leccos dozvědět, ale přesto s ní spokojena nebyla. Udiven jsem se zeptal proč a ona odpověděla: „Víte, my cikáni nejsme jen lidi, kteří byli vždycky chudí a pronásledováni, máme taky svou hrdost. Máme skvělé muzikanty a zručné řemeslníky. A o tom se v té knize nepíše.“ Ta žena měla pravdu a mluvila mně z duše. Proto je pro mě při všech výzkumech důležité popsat u dotyčných lidí a skupin také jejich vztah k vlastní důstojnosti a způsoby, kterými si ji chrání. Často se na mou adresu ozývají námitky, že okrajové kultury romantizují. Tuto námitku ale nesu hrdě, neboť právě proto byly a jsou moje studie dotyčnými lidmi dobře přijímány. V mém popisu se proto nespátřují zobrazení pouze jako „ubozí psi“, ale jako lidé, kteří mají vlastní důstojnost a snaží se o zachování svého lidství, ať už ve vyhnanství, na ulici, v „bordelu“ nebo ve vězení. Jednu z mých knih, v níž se zabývám životem ve vězení a „ctí“

³ Souhlasně s tím tvrdí Sack, že „subkultura“ je pojem „intraspolečenský“, kultura pak „interspolečenský“. Proto se subkultury nachází jen v rámci společností. Každá společnost má svoji přesahující kulturu (Fritz Sack, 1971/72, str. 261 a n.).

vězňů, si několik vězňů přečetlo. V reakci na ni mně pak poslali přátelské dopisy.

To mě potěšilo. A proto se budu při popisu jednotlivých okrajových kultur zabývat i jejich „ctí“.

Klasické předpoklady výzkumu v okrajových kulturách

Sociolog, který chce zkoumat rozmanitost života se všemi jejími symboly a rituály, především pak v takzvaných okrajových kulturách, se podobá klasickému kulturnímu antropologovi nebo etnologovi.

Proto by také sociologové měli – což ovšem nečiní – při svém bádání vycházet z toho, že se při výzkumech nepohybují ve známém terénu a že zdi, dělící od sebe lidi v domněle jednotné společnosti, mohou být velmi silné. Rozdíly mezi vrstvami jedné společnosti mohou být větší než rozdíly mezi jednotlivými společnostmi navzájem. Ve vztahu k jiným kulturám platí pravidlo vzájemného posuzování skrze vlastní předsudky, což se děje i v rámci vlastní kultury (srov. König, 1984).

Někteří z velkých amerických sociologů byli také vskutku skvělými etnolog, jako například L. Warner, který napřed prováděl výzkumy mezi australskými domorodci a pak o nich psal trefné studie ve stylu chicagské školy.

Warner a další pánové z chicagské sociologické školy prováděli od dvacátých let jako „volní terénní výzkumníci“ velmi kvalitní výzkumy.

Pro Roberta Ezru Parka bylo typické, že svým studentům radil, aby chodili po Chicagu a poznávali a popisovali tam žijící kultury.

Park si svoje studie v Chicagu v pravém smyslu slova „vyšlapal“. Uměl „vidět“ očima a nepotřeboval žádné instrumentální berly. Nechal jsem se Parkem inspirovat a putoval například s bezdomovci po Vídni od kláštera ke klášteru za klášterní polévkou. Síla klasické chicagské školy na počátku století spočívala v tom, že její zástupci hledali přímý kontakt s lidmi. Na-

cházel jej v nočních klubech, na ulicích i v noblesních koncertních sálech. Byli to skvělí terénní výzkumníci.

Proto také v chicagské sociologické škole vznikly klasické práce o okrajových kulturách. Tyto výzkumy je třeba chápat s vědomím komplexity velkoměst s mnoha okrajovými kulturami (viz příloha 1).

Pro výzkumnou práci těchto sociologů byla určující myšlenka, že v komplexních sociálních útvech nemají hodnoty, normy a symboly stejnou důležitost pro všechny jejich členy, a proto v nich existuje mnoho „světů“ a tím pádem okrajových kultur, jak je chápá já.

Pro diskusi o okrajových kulturách jsou určující také Thrasherovy studie. Thrasher, který také pochází z chicagské školy, analyzoval v letech 1919 až 1926 celkem 1313 gangů a tvrdil, že hrají významnou roli při rekrutování a mobilizování kriminálních živlů. Jsou náhradním řešením pro mladistvé ze spodních sociálních vrstev, kteří v nich uspokojují své společenské potřeby. Gangy jsou reakcí na sociální problémy, jako jsou rozpady rodin, nízké mzdy, špatné životní podmínky (slumy!), nezaměstnanost atd. Gangy jsou obvykle první skupinou, která dává jednotlivci možnost účasti na kolektivních akcích, napětí, požitcích a romantice. Často se příslušnost ke gangu jeví jako jediná možnost, jak získat odpovídající a uspokojivý sociální status. Podle Thrashera vznikají gangy neplánovaně a spontánně, umožňují intimní osobní kontakty, vytváří vlastní kódy (jazyk), hodnoty atd. (Thrasher, 1936).

Pro výzkum okrajových kultur má velký význam práce Whyteova, který byl sám tři roky členem gangu. Mohl proto dokázat, že skupiny, popř. subkultury, vznikající například ve slumech, mají semknutou strukturu, pevný systém norem a hodnot a také zvláštní kód (Whyte, 1943, 1955). V této tradici pokračoval Cohen, který tvrdí, že okrajové kultury mladistvých jsou kolektivním řešením problému přizpůsobení se (Cohen, 1974).

Jako důležitá teoretická konstrukce, vysvětlující existenci okrajových skupin, se jeví ta od R. K. Mertona, který vychází z tvrzení, že napětí mezi společensky uznávanými kulturními cíli a akceptovanými prostředky pro jejich získání může přispět ke vzniku okrajových kultur, zejména tak-

zvaných „kultur úniku“. Proto je například pro příslušníka chudé sociální vrstvy těžké dosáhnout vysokého společenského uznání, neboť mu k tomu chybí legální předpoklady, jako je vzdělání, velké dědictví atd. Kriminalita (pašování atp.) se zde proto může nabízet jako způsob, jak přijít k prostředkům (peníze), umožňujícím požívání celospolečenské prestiže. Další možností vyrovnání se s tímto napětím je sociální únik. Člověk se vzdá úsilí o společenský úspěch a „stáhne se“, stane se dobrodruhem nebo vagabundem (bezdomovcem). Merton tak nabízí důvod vzniku okrajových kultur plynoucích z trvalých rozporů v rámci celé společnosti (Merton, 1968).

Toto vysvětlení má zajisté malou vypovídací hodnotu, neboť učení se odchylnému jednání probíhá obvykle kulturně, tedy skrze kontakty a komunikaci v rámci určité skupiny, a není podmíněno pouze sociální strukturou.

Důležité konstrukce v rámci studia okrajových kultur pocházejí také od H. Beckera (1989). Objasňuje učení se odchylnému chování a vytváření pocitu společného osudu, ze kterého se vyvíjí odchylná okrajová kultura (Becker, 1989 s. 34). Na příkladech odchylných okrajových kultur tanečnicků a kuřáků marihuany ukazuje, jak vzniká společný svět se společným povědomím a charakteristickou symbolikou.

Především Whyte a Becker se svými studii a úvahami demonstrativně staví proti všem autorům, kteří se kriminálním okrajovým kulturám snaží přiblížit za pomoci pitvání soudních protokolů, zkoumání výskytu trestných činů nebo jiných „důležitých kategorií“. Takové autory přirovnává kriminální sociolog Ned Polsky (kterému se také autor této knihy cítí být zavázán) k zoologům, kteří studují pachatele trestného činu jako gorilu za mřížemi (Polsky, 1973, s. 57). Polsky dokonce tvrdí, že právě při výzkumu kriminálních okrajových kultur „nemá sociologie velkou cenu, nezabývá-li se opravdovými ‚živoucími‘ lidmi, lidmi v jejich běžných životních situacích“ (na uvedeném místě, s. 71). Touto úvahou se Polsky přibližuje postulátu sociálního antropologa Bronisława Malinowského, dle kterého musí antropolog (sociolog) opustit svou pohodlnou židli na verandě misionářské, popřípadě vládní vily a vydat se mezi prostý lid⁴. Kulturně–vědecká analýza vyžaduje

⁴ Tím se budu více zabývat v poslední části knihy, v kapitole o „sociologech z verandy“.

je, a to budiž podtrženo, přímý kontakt a intenzivní pozorování. Tak také dosáhneme komplexity popisu podstatných součástí života v okrajových kulturách.

Pro studie, využívající kvantifikačních metod, je charakteristické, že jednání v okrajových kulturách vztahují na faktory typu nefungujícího rodinného zázemí, nedostatečného vzdělání a pod.. Takovým postupem ovšem nezjistíme, jak dotyční lidé sami vidí svůj svět, jakým strategiím se učí a jak je používají při odpovídajícím (odchylném) jednání. Sociální jednání totiž nelze vysvětlit pouze biologicky, protože jde v podstatné míře o jednání naučené. Má co do činění s kulturou, i když tato vzniká jen na „okraji“. A právě na tyto kultury se hodlám v následujících úvahách zaměřit.

Výše uvedeným protiřecím všem představám a výzkumům, které vycházejí z toho, že člověka můžeme zredukovat na čísla a „objektivně“ jej pojmout teprve tak, že tato čísla nacpeme do počítače. V příloze 1 dokážu, že pro vědce je velmi důležité zjistit, jak lidé vidí sami (!) svůj svět, jak přizpůsobují svá jednání a jaké používají strategie přežití, tedy jak vypadá jejich kultura. A to se dá zjistit, jak demonstruji níže, pouze přímým kontaktem s dotyčnými a jejich kulturou.

Předpoklad „okrajovokulturnosti“ jako vysvětlení „neslušného“ („odchylného“) chování

Ještě jednou chci říci, že „společnost“, jako například celek města, není jednotná. Má sice společnou, přesahující kulturu, ke které patří určitá řeč a určitá pravidla. Ta jsou nutná k tomu, aby spolu lidé vůbec mohli koexistovat. Ale taková společnost se skládá z množství skupin, které mají všechny opět vlastní kulturu, ke které patří určité triky přežití a také společná řeč, jako například řeč podsvětí.

Pod pojmem okrajové kultury, tedy kultury okrajové skupiny, chápu – opakují své myšlenky – kulturu, která je ze strany okolní společnosti názírána jako nebezpečná, neslušná nebo přímo zlá. Ona sama ovšem tomu-

to vnímání přispívá. Vznik okrajové skupiny, jak pozorný čtenář vycítí, je neustálým dialektickým procesem, ke kterému obě strany – „společnost“ a členové okrajové skupiny – přispívají svým dílem: jedni „řádní občané“, například tím, že nechťejí povolit dovoz určitých druhů zboží, a druzí tím, že v jeho pašování větrí velké peníze. Určité strategie okrajových kultur stojí v protikladu k těm, které užívá většinová společnost a jejichž dodržování vyžadují policie, školy, církve, soudy a další důležité instituce veřejné morálky.

Jak jsem již naznačil, nejsou to jen normy trestního zákona, kterých členové okrajových skupin nedbají, jsou to také pravidla každodenního života a „slušnosti“. K takovým pravidlům všedního dne patří i představa, že člověk musí být čistý a upravený, což je požadavek, jež městský bezdomovec velkoryse ignoruje. „Šlapka“ zase nechce slyšet o principech sexuální umírněnosti.

Obvyklý novější sociologický předpoklad, takzvaný „labeling approach“, zvaný také „teorie nálepkování (nálepek)“, vychází z toho, že „outsiderství“ závisí na existenci lidí, kteří označují jiné za „abnormální“, „zkažené“, „odporné“, „zločinné“ a pod. (labeling = nálepkování, etiketování). Atribut „outsidera“ je přidělen okolím (srov. Lamnek, 1979, s. 206 a n.).

Soudy, policisté a „řádní občané“ jsou ty instituce, které prohlašují některá individua za outsidersy a ztěžují jim život. Pak se s někým zachází opovržlivě nebo jako s „kriminálním“(!) proto, že jej jiní „uznali“ a označili za špatného člověka – i když jím třeba nebyl.

Na základě toho není pak ale opravdový zločinec, o jehož trestných činech nikdo neví, okolím považován za zločince. Tato úvaha má svou opodstatněnost ve vztahu k vzájemnému jednání lidí, protože někdo označí (etiketuje) jiného jako „odchylného“, „neslušného“ nebo „zločinného“, dojde-li k přesvědčení, že takový je. A tak s ním také jedná.

Správná je také úvaha, že jedinec se dá na cestu zločinu, stane se outsiderem nebo členem okrajové kultury proto, že byl – právem nebo ne – zařazen a označen za špatné individuum (srov. k tomu Becker, 1989).

Tyto myšlenkové pochody mají pro pochopení jednání svůj význam, jsou

však příliš jednostranně zaměřené a úmyslně přechází fakt, že existuje také kultura kriminality nebo prostě „neslušnosti“, ve které se „neslušné“ nebo „odchylné“ jednání pěstuje a předává dále.

Považuji za důležité poukázat na to, že odchylnému jednání se člověk učí kulturně. Labeling approach však zásadně ignoruje onen kulturní aspekt. Zdá se mně, že za tímto „approachem“ stojí myšlení „řádného“ občana, který se uplatnil jako sociolog a objevil, že v konfrontaci s panujícími „měšťáckými“ normami je jednání některých definováno („etiketováno“) jako „odchylné“.

Tento způsob má také svoji opodstatněnost, pomíjí však existenci kriminálních („neslušných“) kultur jako je ilegální hazard, prostituce nebo pašování.

A lidé se opravdu uchýlovali do okrajových kultur (někteří již od středověku, jako například městští bezdomovci), aby společně pašovali, žebřali, povykovali nebo se modlili. Okrajové kultury „neslušnosti“ se takovými nestaly jen proto, že je zákon nebo mocní „orazítkovali“ („etiketovali“) jako „okrajové kultury“ nebo „outsidery“. Lidé se častěji uzavírají do okrajových kultur a vytváří vlastní kulturu nebo v již vytvořené pokračují až ve chvíli, kdy je pro ně porušování zákona obchodem (např. pašování) nebo pouhou radostí (např. bandy mladistvých nebo sekty).

Objevuje se zde typický dialektický proces. Je to obráceně: lidé se nestanou zločinci nebo outsidery jen proto, že je nějaký zákon takto „definuje“, ale proto, že vědomě (!) obchází zákony, aby mohli provádět svoje ilegální aktivity. Existují tudíž kultury, které „žijí“ z různých zákonů. Tak je třeba chápat i následující zertovnou historku: Muž, emigrant, přijde do cizí země. Je bez prostředků a potřebuje peníze. Proto vyhledá velmi frekventovanou restauraci a sedne si k plnému stolu. Dá se s okolo sedícími do řeči a nakonec se zeptá: „Co je tady zakázaný?“

Ten pán ví, že obchodem se zakázanými věcmi se dá rychle přijít k pěkným penězům. K takovému obchodu patří obchod s pornografickými výrobky, drogami nebo pašovaným zbožím. Především pašování nezbytně potřeb-

ných věcí je výborným obchodem. A to dobře ví lidé z různých okrajových kultur, především ti, kteří jsou donuceni ke kočování.

Tato krátká historka je dobrým příkladem toho, co chci říci, totiž, že kriminální nebo podobné jednání je pro určité specialisty zajímavé teprve v případě, kdy jím mohou vydělat peníze. Jsou proto skoro vděční za existenci zákonů, které mohou obcházet.

Tak žije okrajová kultura pašeráků z toho, že platí zákony, zakazující převoz určitých druhů zboží přes hranici. Okrajové kultury prostituce mají smysl jen proto, že zákonná ustanovení prostitutky přísně kontroloují a přitom nemají žádný nárok na veřejnou podporu.

Práce pašeráků, prostitutek a dalších čestných lidí spočívá právě v obcházení norem. Kdyby těchto norem nebylo, nevyplatilo by se například převážet zboží přes hranice nebo si hledat pasáka.

Stejně tak se začali lidé uzavírat do náboženských skupin, jako například rakouští vystěhovalci za Marie Terezie, protože vládnoucí nemohli strpět, že jejich poddaní vyznávají jiné náboženské kultury.

Stejně je to i s městskými bezdomovci. Kdyby neexistovaly normy obecné morálky, které nutí alkoholiky a jiné stáhnout se do ústraní, nemuseli by se tito se sobě podobnými spojovat do okrajové kultury.

Okrajové kultury vznikají zásadně až po zakazujících a odsuzujících normách. Nabízí svým členům sílu společenství a podporu k alespoň částečnému přežití se ctí (městští bezdomovci) nebo se ziskem (pašeráci) a mimo různé obecné normy a standardy.

Mnohé okrajové kultury sahají, jak budu dále demonstrovat, daleko do historie a vychází proto z letitých tradic, což bývá v běžných studiích kriminálních sociologů jen zřídka kdy zohledňováno.

„Zvláštnosti“ v okrajových kulturách:

Hranice a čest, zbožnost a magie

V následující části bych chtěl uvést několik strategií, které se mně jeví jako podstatné pro život v okrajových kulturách. „Rádný“ občan zná možná tyto způsoby jednání také, ale jak věřím a vím, v okrajových kulturách mají zvláštní význam.

Jde o triky přežití a způsoby jednání, které jsou obvykle ve studiích o okrajových kulturách a outsidersch spíše opomíjeny.

Hranice a čest

Téma hranic je s lidstvím úzce spojeno, protože každý člověk usiluje o pochvalu a uznání, což jsem již vysvětlil v knize „Jemní lidé“. Na jedné straně chce stanovit hranici mezi sebou a méně váženými lidmi, na straně druhé ji překročit směrem nahoru. Tak se například důstojný pasák distancuje od obyčejných lidí a tváří se jako vznešený baron.

Hranice provází také život v okrajových kulturách. Velkou roli v nich hraje právě čest. V chudobě žijící vagabund dává na vědomí, že se nenechá degradovat. Člověk totiž nechce být jen zaopatřen, chce také prožívat alespoň částečně důstojnou existenci.

Myslím si, že problém institucí sociální péče spočívá v tom, že v příslušníkovi určité okrajové kultury, například ve vagabundovi, vidí jen někoho, koho je třeba zaopatřit, psychologicky léčit a vést. Obzvláště problematictí jsou psychiatři a psychologové, protože pro tyto specialisty představují určití „outsideri“, jako jsou městští bezdomovci nebo kočovné národy, oblíbené objekty akademické činnosti.

Člověk se, ale, jako bytost toužící po pochvale a uznání (dovolil jsem si proto člověka označit za „animal ambitiosum“), snaží demonstrovat svoji čest, popř. důstojnost.

Protože jsem přesvědčen, že lidský život tkví určitým způsobem i v touze

po úctě, dovolil jsem si ke svým úvahám o jednotlivých okrajových kulturách přičlenit vždy i kapitolu o cti.

Zbožnost a magie

Jedná se více méně o „chytré“ strategie, které jsou pěstovány a předávány v určitých okrajových kulturách.

Zbožné triky jsou používány k „zabití“ části všedního dne (a získání výhod – p.p.), ať už jde o žebráka nebo vězně.

Se zbožností „řádných“ občanů a ostatních ctihodných lidí korespondují „zbožné“ triky žebráků a různých dalších specialistů, kteří se snaží zbožné lidi pohnout k almužně nebo jinému laskavému činu. Potud se – podle výpovědí jedné mé milé kolegyně – v zásadě neliší žebráci a zločinci od farářů a jiných posvěcených, kteří se snaží získat dary na údajně důležité náboženské cíle. V podstatě je mezi nimi rozdíl jen v postavení, neboť se oba – žebrák i farář – odvolávají na Boha, který dobrý skutek někdy v budoucnu „oplatí“.

Způsoby zbožnosti provozované profesionálními žebráky se zdají být méně vážné. Inscenují zbožnost – často přímo v kostele – aby jim bylo pomozeno, poskytnut dar nebo jiná výhoda.

Takové strategie se vyskytují ve všech sociálních skupinách, ale zvláštní význam mají právě v určitých okrajových kulturách, což budu demonstrovat níže.

Zbožnost se dá od magie oddělit jen málo nebo vůbec. Jak vyplývá z mých výzkumů, je mnoha způsoby spojena se životem podsvětí.

Bronislaw Malinowski si myslí, že charakteristika magie spočívá v jejím fungování jako psychické pojistky, jako techniky kontroly neznámého a nepředvídatelného. Potud má význam pro klasického vagabunda nebo zločince, neboť ten své aktivity provádí ve sféře nejistoty, váhání a vnitřního konfliktu. Magie jako „náboženství v rozptýleném stavu“ (tak praví Mongardini) je namířená na podřízení běhu věci vůli subjektu. A právě to je pro

zločince – lupiče, zloděje nebo podvodníka – tak důležité. Od náboženství se liší tím, že v náboženství se subjekt podřizuje vyšší vůli (srov. Mongardini, 1987). Náboženství vidí v Bohu velkého pána, kterému se nepřibližujeme donucovacími metodami, ale prosbami a dary.

Nicméně, jak zdůrazňuje Max Weber, obsahuje rituál „náboženského kultu“ . . . „skoro všude hojnost magických součástí“ (Weber, 1976, s. 259). Magie je podle Maxe Webera zásadně obsažena v náboženství, popř. v aktech zbožnosti.

Pro magické jednání je typický určitý ritualismus, kterým se člověk snaží působit na nebezpečné a nepředvídatelné situace, jež se v životě zločinců a žebráků vyskytují neustále.

Zbožné jednání, protože je protkáno magickými praktikami a triky, je tak od tohoto ritualismu těžko oddělitelné.

V okrajových kulturách žebráků a zločinců se objevuje magie především ve vězeňských tetováních (více viz kapitola o vězňích).

Podobně i starý lupičský zvyk vykonání tělesné potřeby v místě vloupání. Jeho smyslem je evidentně ochrana před zlými silami – v tomto případě před policií. Jde o magický postup, pocházející již ze 17. století (srov. Kopečný, 1980, s. 74).

Existuje něco jako společná kultura kriminality a kočovníků, ve které jsou magické a zbožné strategie předávány dále.

Myslím si, že pro vědce je důležité zvláště zohlednit právě tyto triky, protože vypovídají mnoho o kultuře na „okraji“ společnosti, na němž se lidé také snaží o uspokojivou existenci.

Typologie okrajových kultur

Následující typologie je ideální v tom smyslu, že žádná z uvedených okrajových kultur se v sociální realitě nevyskytuje v „čisté“ podobě, ale každá z nich obsahuje i prvky kultur ostatních. Tak například příslušníci velkých rodin nebo etnických menšin, kteří náleží ke čtvrtému typu, se často podílí na ilegálních obchodech, jako je pašování nebo obchod s bílým masem. Jejich rozvětvené příbuzenstvo tomu velmi napomáhá. Okrajová skupina městských bezdomovců, kterou se zabývám v rámci typu „okrajové kultury ochrany a přežití“, obsahuje i prvky, jako například žebrácké triky, které náleží do „okrajové kultury zakázaného obchodu“. Nebo: Romové, vystěhovalci a další „okrajové kultury společného původu“ by mohly být zařazeny do 1. typu, ale jejich rodinné a náboženské svazky je posilují do té míry, že se nemusí stahovat do ústraní nebo přímo schovávat (alespoň v některých historických dobách).

1. Okrajové kultury ochrany a přežití

Okrajové kultury tohoto typu nabízí člověku ochranu a úkryt, jako například okrajové skupiny vagabundů, vězňů, ale také těch, kteří se cítí společensky utiskovaní, jako třeba narkomani.

2. Okrajové kultury revoluce a rebelie

Tím rozumím okrajové kultury, jejichž členové se staví na odpor proti stávajícímu systému, buď proto, že ho chtějí změnit, nebo se odvolávají na staré právo. K těm prvním patří politické skupiny mladých, kteří za použití násilí vystupují proti institucím státní moci, k těm druhým pak sedláčtí synci v Alpách, kteří jako pytláci nechtějí připustit, aby jim někdo

upíral staré právo lovu. Pro tyto okrajové skupiny je typická nespokojenost spojená s připraveností k použití násilí. V určitém smyslu patří do tohoto typu i náboženské a sektářské spolky, těmi se zde, ale hlouběji zabývat nebudu. Jsou-li však jejich aktivity zločinecké povahy, patří spíše do třetího typu okrajových skupin.

3. Okrajové kultury nelegálního nebo zakázaného obchodu

Tyto okrajové kultury jsou určitým způsobem identické s „kulturami zločinců“, které vychází z dlouhé tradice, sahající až do středověku.

Je pro ně charakteristické, že jejich členové se zabývají činnostmi, které jsou buďto zakázány zákonem, jako například pašování, nebo společensky diskriminovány a odsuzovány, jako třeba prostituce.

V podstatě se budu zabývat třemi z nich: prostitucí, pašováním a ilegálním hazardem.

Jedná se o velmi barvitě kultury, jejichž členové se snaží přežít za pomoci všech možných ilegálních nebo společností zavrhaných triků.

4. Okrajové kultury společného původu

Jedná se o okrajové kultury, jejichž členy navzájem spojuje příslušnost k jazykovému nebo kulturnímu společenství, jako např. k náboženské skupině, národnosti nebo velké rodině. K nim patří skupiny Romů, Židů, Řeků, Italů, Arménů a dalších etnických skupin. Jako vyhnanci, uprchlíci nebo emigranti navazují mezi sebou kontakty, umožňující jim důstojně přežít. Příkladem uvádím rakouské emigranty, jejichž život jsem studoval v Rumunsku. Rádoby zbožná Marie Terezie je vyhnala do Sedmíhradska, protože se bránili přechodu z protestantské víry na katolickou. Jejich potomci si dodnes udrželi původní kulturu.

Tyto skupiny vyvinuly mnohdy velmi důmyslné strategie, umožňující existenci v pro ně nepřátelském světě.

Doplňující poznámky

Následující kapitoly mají sloužit k pochopení principů fungování okrajových kultur, z nichž některé jsem sám zkoumal. Jejich vypočtení bude samozřejmě jen kusé, ale jak doufám, přesto dostatečně názorné. Důležité jsou pro mě historické souvislosti, které, jak jsem se již zmínil, nebývají v běžných studiích zohledňovány. Důležitým důkazem historické tradice okrajových kultur je společná řeč – jako například řeč podsvětí, které se věnuji v příloze 2.

Mé úvahy a interpretace jednotlivých okrajových kultur bude vždy předcházet několik postřehů o tom, jak jsem se k nim a ke svým pozorováním vůbec dostal.

A konečně budiž opětovně zdůrazněno: výzkum souvisí s dobrodružstvím a má proto zvláštní kouzlo (viz příloha 1).